

PROBABILA ORIGINE LATINĂ A TERMENULUI SLAV *RALO* ‘PLOGH’

THE PROBABLE LATIN ORIGIN OF THE SLAVIC TERM *RALO* ‘PLOGH’

(Abstract)

Two terms recorded in Old Church Slavonic as *orati* (‘to plough’) and *ralo* (‘plough’) are given in dictionaries as Slavic inherited terms that are etymologically related to each other. However, the data this author puts forth in the present article indicate that it is only *orati* that appears to be an inherited term in Slavic, whereas *ralo* (with a West Slavic variant *radlo*) most probably reflects an early borrowing from Vulgar Latin into Slavic. Linguistic, ethnographic and historical-archaeological evidence suggests that a tilling implement designated by Latin *rāllum* (from an earlier **rādlo*, derived from the verb *rādere* ‘to raze, to scrape’) was adopted by the earliest Slavs who migrated to the Central European area north of the Roman province of Pannonia (during the late fifth or the early sixth century). Whereas West Slavs remained with the earlier form *radlo* for ‘plough’, the simplified variant *ralo* reached the East Slavs (where it competed with the inherited term *soxa* ‘wooden plough’), and it was also *ralo* that became the dominant term for ‘plough’ in the languages of the Slavs who moved south, to the Balkan Peninsula. It was from those Slavs that early Romanians (who had inherited *aratra* ‘wooden plough’ from Latin) borrowed a derivative of *ralo*, namely *ralica*, as designation of a “butting plough”. One general conclusion of the present article is that, etymologically, Slavic *ralo* is related neither to Proto-Slavic **orāti* ‘to plough’, nor to the Proto-Indo-European root **arə-* ‘to plough’, but to the derivatives of Latin *rādere* which designated certain types of tilling implements.

Keywords: Slavic etymology, types of ploughs, Roman civilization, *rallum*, *rariță*.

Articolul de față susține, cu argumente suplimentare, ideea centrală a comunicării intitulate “The probable origin of Old Church Slavonic *ralo*

‘plough’ in Latin *rallum* ‘plough raker, ploughshare’”, prezentată de autor la *Simpozionul Internațional de Lingvistică*, ediția a VI-a, Academia Română, București, 2015. Deși este axată pe aspecte ale limbilor slave și pe contactele cele mai timpurii ale slavilor cu lumea romană, demonstrația de mai jos are importanță, oricât de indirectă, și pentru clarificarea etimologică a termenului rom. *rariță*.

1. Perpetuarea viziunii tradiționale

Un etimolog din generația actuală, Derksen (2008), se înscrie printre cei care, fără rezerve aparente, acceptă ideea de cogațiune a termenilor v.sl.bis. *orati* și *ralo*. Voi porni deci de la Derksen, pentru a mă întoarce apoi la păreri ale înaintașilor săi în domeniul etimologiei slave.

1.1. În ceea ce privește materialul de interes direct pentru acest articol, Derksen (2008: 372–373) prezintă, ca aparținând etimologic de una și aceeași familie, termeni proveniți, pe de o parte, dintr-un p.slav. **orati* ‘a ara’ și, pe de altă parte, dintr-un p.slav. **ordlo* ‘plug’ (din care ar fi rezultat în final *ralo*). Vom vedea însă mai jos că, deși cei doi presupuși termeni proto-slavi reconstruiți (cu sufixare diferită) reprezintă aceeași sferă semantică, este foarte probabil ca ei să nu fi fost moșteniți „umăr la umăr” din proto-indo-europeană în proto-slavă și de acolo în limbile slave istorice. Derksen, ca și alții înaintea sa, a considerat că atât *orati*, cât și *ralo* din vechea slavonă bisericească (care și avea baza în sud-slava secolului IX) reflectă aceeași rădăcină proto-indo-europeană (p.ie.), anume cea reprezentată de indo-europeniști mai întâi ca **arə-* (de unde lat. *arāre* ‘a ara’), iar mai recent ca **h²erh³-* (cu indicarea unor probabile laringale, marcate *h²* și *h³*, dispărute de timpuriu din aproape toate limbile indo-europene).

Să vedem, pe scurt, cum apar, în viziunea tradițională (preluată în dicționarul Derksen), originile și înruderile familiei de cuvinte slave presupuse a proveni din **h²erh³-* (sau **arə-*, în forma mai „accesibilă”). Mai întâi trebuie spus că putem avea îndoieli chiar cu privire la etichetarea rădăcinii **arə-* ‘a ara’ ca „proto-indo-europeană”, având în vedere că acea rădăcină a fost reconstruită pe baza unor termeni din limbi indo-europene atestate în Europa (nu și în numeroasele limbi indo-iraniene, de exemplu). Așadar, se poate emite ipoteza că rădăcina în discuție ar putea chiar reprezenta un termen de substrat european, mai precis un termen folosit în idiomuri ale agricultorilor neolitici care i-au precedat pe indo-europeni în Europa¹. Trecând peste acest aspect, să observăm că, după Derksen, din p.ie. **arə-* ar fi derivat p.slav. **orati* ‘a ara’

¹ Într-un articol anterior (Poruciu 2000) am demonstrat că o rădăcină AR-, probabil nostratică (atestată în limbi atât indo-europene, cât și ne-indo-europene), este reprezentată de termeni care, din punct de vedere semantic, arată o evoluție dinspre sensuri mai generale (pre-agricole) precum ‘a (se) face, a alcătui’, spre sensuri particulare precum ‘a cultiva, a ara’.

(cu *-ti* ca sufix infinitival specific slav), care, la rândul lui, se prezintă ca bază a unor termeni atestați în limbi slave istorice, precum v.slav.bis. *orati*, rus. *orát'*, ceh. *orati*, pol. *orac* și serb.-croat. *òrati*, toate cu sensul ‘a ara’. Sunt indicate și înrudirile dintre acei termeni slavi și termeni, cu același sens, din alte limbi europene, precum lituan. *árti*, grec. *ἀρόω* și lat. *arāre*. Cât despre reconstruitul p.slav. **òrdlo* ‘plug’, el ar reprezenta aceeași rădăcină ca cea din **orāti*, dar cu adăugarea unui alt sufix (și cu mutarea accentului pe prima silabă). După Derksen din p.slav. **òrdlo* s-ar fi dezvoltat, în limbile slave istorice, denumiri de plug precum ceh. *rádlo*, slovac. *radlo*, pol. *radlo*, sorab.j. *radlo*, rus. *rálo*, bulg. *rálo*, serb.-croat. *ralo* și sloven. *rálo*.

De fapt, Derksen se întoarce și mai mult în timp, indicând că p.slav. **òrdlo* ar proveni dintr-un derivat p.ie. **h²(e)rh³-dhlom* ‘plug’, de care ne putem însă îndoi total, în primul rând pentru că nu avem nicio dovadă că proto-indo-europenii (de acum cca. 6500 de ani) ar fi făcut uz de vreo unealta agricolă care să fi arătat a plug, oricât de primitiv. Din punct de vedere lingvistic, putem doar afirma că proto-slavii, ca și proto-germanicii au folosit un aratru primitiv, de tip „cârlig” (germ. *Hakenpflug*). Este vorba de unealta desemnată prin p.slav. **soxà*, termen pentru care (având în vedere sensurile sale mai vechi, nu cel de ‘plug’) afirmarea unei origini proto-indo-europene ar fi cu totul plauzibilă, pe baza unor termeni atestați, precum sanscrit. *śākhā*- ‘cracă, ramură’, lituan. *šaka* ‘cracă’ și got. *hōha* ‘plug’, toate acestea fiind evident înrudite etimologic, între ele, ca și cu o întreagă serie de termeni slavi. Dintre acei termeni sunt de remarcat următorii (cf. Derksen 2008: 459, s.v. **soxà*): rus. *soxá* ‘plug (de lemn)’ – în vechea rusă termenul având însă și sensuri mai vechi, precum ‘stâlp, par, proptea’; ceh. *socha* ‘statuie, sculptură’; slovac. *socha* ‘columnă’; pol. *socha* ‘țâpoi’; bulg. *soxá* ‘crăcană’; serb.-croat. *soha* ‘crăcană’; sloven. *soha* ‘stâlp’.

1.2. După cum observam mai sus, Derksen s-a bazat pe păreri tradiționale, mai ales pe unele exprimate de înaintași cu autoritate, dintre care voi menționa doar câțiva. Voi începe cu Vasmer, care în al său dicționar etimologic al limbii ruse (III, 1987, s.v. *palo*), face mai întâi interesanta observație că, pentru ‘plug’, limba rusă are atât *rálo* (*palo*), cât și varianta *orálo* (*opalo*), apariția acestuia din urmă producându-se „sub influența lui *orát'* (*opamь*) ‘a ara’¹”. Vasmer (loc.cit.) este și el de părere că rus. *rálo* se trage din p.slav. **ordlo*. În dicționarul polonez al lui Brückner (1970), ca denumire a unui tip de plug găsim o formă cu siguranță mai veche decât *ralo*, anume *radlo* (cu derivatul *radlica*), prezentat ca provenit dintr-un mai vechi **ardlo* și ca înrudit cu grec. *arotron* și lat. *arātrum*. Vom vedea mai jos că tocmai pol. *radlo*, alături de corespondenții săi din alte limbi vest-slave, precum soraba de jos, ceha și

¹ Ca o paralelă, rom. *rariță* are și o variantă popular-etimologică *arariță* (inclusă în MDA, I, 2001), variantă apărută desigur sub influența verbului *a ara*.

slovaca (vezi sorab.j. *radlo*, ceh. *rádlo* și slovac. *radlo* mai sus) își arată cel mai lămurit originea în latina populară.

Referiri la terminologia slavă a aratului apar și în alte dicționare importante, precum dicționarul indo-european al lui Buck (1988). În articolul 8.21 *plow*, Buck face următoarele observații [trad. A.P.]:

Verbele și substantivele pentru ‘plug’ și ‘a ara’ merg împreună [...], dar nu întotdeauna. [...] În evoluția uneltei de arat, de la craca bifurcată la plugul modern, vechiul nume poate persista, sau pot apărea termeni noi [...], care se pot răspândi ca împrumuturi lexicale. În mai multe limbi există termeni diferiți pentru plugul modern, iar un plug mai primitiv, de lemn, poate să fie încă folosit de țărani.

Materialul ilustrativ din sus-menționatul articol al dicționarului Buck 1988 conține importante date privitoare la uneltele de arat și la denumirile lor. Printre altele, este menționată rădăcina „ie. *ar-”, ca păstrată în „verbe și substantive comune limbilor europene și limbii armene, dar necunoscute în indo-iraniană” (printre termenii ilustrativi Buck incluzând v.slav.bis. *orati* și v.slav.bis. *ralo*, acesta din urmă dat ca provenit „din **radlo*, **ordlo*”). Cu privire la românescul *plug*, Buck a considerat că el provine „prin slavă din germanică”; iar, la rândul său, lituan. *plugas*, „pentru plugul modern”, este considerat a fi tot „din germanică”. Referitor la situația din slavă, Buck menționează că, alături de termeni slavi precum *orati* și *ralo*, a persistat și „rus. *socha* ‘plug de lemn’”, căruia îi corespunde etimologic pol. *socha* (pe care Buck îl dă cu sensurile ‘crăcană, mâner de plug’).

1.3. Nu este de neglijat nici materialul dat în dicționare etimologice ale limbilor clasice, precum Chantraine 1990, respectiv Ernout/Meillet 1985. În articolul privitor la grec. *ἀρόω* ‘a ara’, Chantraine se referă la grec. *ἄροτρον* ‘plug’ și la corespondenți etimologici ai acestuia, anume lat. *arātrum*, armen. *arawr* și irl. *arathar*, după care face următoarea observație [trad. A.P.]: „Celelalte limbi au alte formațiuni, precum lituan. *árklas* și v.slav. *ralo*, cu sufixe în *l*”. În ceea ce privește dicționarul Ernout/Meillet, din articolul privitor la lat. *arō*, *arāre* ‘a ara’ aflăm că p.slav. **ordlo* (comparat cu termeni precum grec. *ἄροτρον* și lituan. *árklas*) ar presupune o proveniență din **arə-dhlo-*, ca extensiune a rădăcinii p.ie. **arə-*. Vom vedea însă mai jos că, în cu totul alt articol din dicționarul Ernout/Meillet, sunt de găsit date care impun o mult mai plauzibilă explicație etimologică pentru slav. *radlo* și *ralo*.

1.4. După datele prezentate mai sus, ar reieși că putem să nu ne îndoim de proveniența termenului v.slav.bis. *orati* din p.slav. **orāti* și de legătura acestuia cu rădăcina p.ie. **arə-* (având în vedere că trecere de la p.ie. **arə-* la p.slav. **ora-* este regulată, iar *-ti* este sufix infinitival proto-slav). Nu avem însă la fel multă siguranță în privința termenilor slavi din familia *radlo/ralo*, pe care diverși autori i-au trimis la diverse reconstrucții proto-slave, precum **ordlo*,

**ordlo*, **radlo* și **ārdlo* (vezi mai sus), la rândul lor trimise (nejustificat, după cum am sugerat deja) la reconstrucții proto-indo-europene precum **arə-dhlo*-sau **h²(e)rh³-dhlom*. Înainte de a propune o etimologie mai credibilă pentru termenii slavi din familia *radlo/ralo*, să trecem în revistă unele date privitoare la tipuri de pluguri folosite în perioade mai timpurii în Europa central-estică și sud-estică. Problematika evoluției uneltelor de arat este un câmp vast și dificil, care nu poate fi acoperit într-un singur articol ca cel de față. De aceea mă voi limita doar la câteva lucrări, pe care le consider a fi relevante.

2. Date și argumente interdisciplinare

Pentru o mai bună înțelegere a problematicii uneltelor de arat, este recomandabilă o aplicare a metodei „cuvinte și lucruri”, ca și o aducere în discuție a unor argumente istorice, arheologice și etnografice, care pot fi de ajutor și pentru clarificările etimologice.

2.1. În 1961, arheologul ceh Jaroslav Kudrnáč a publicat (în traducere românească, în revista *Arheologia Moldovei*) un articol despre „agricultura la slavi”, din care am extras următorul pasaj (p. 228):

Slavii [...] arau cu o unealtă numită crăcană-uncus cu brăzdar de fier mai perfecționat sau cu o rariță, adică o crăcană cu corn, numită *socha*, ori cu un plug mai perfecționat. Se cunoaște [...] că slavii din aceeași regiune foloseau diferite tipuri de unelte pentru arat, cum se poate observa pe frescele de la Plisca din Bulgaria.

Este greu de stabilit aici cât de precisă a fost traducerea din cehă în română. Puteam avea însă îndoieli că aratrul-crăcană al slavilor timpurii a avut și brăzdar de fier, sau că termenul slav *socha* poate fi considerat a fi sinonim cu *rariță* (ca desemnare a unei „crăcane cu corn”), cum ar reieși din fragmentul redat mai sus. Acceptabilă ar rămâne ideea că, pe parcursul istoriei lor timpurii, slavii au folosit (desigur cu deosebiri regionale) cel puțin trei tipuri de unelte de arat, de la (1) *soxa* (*socha*) primitivă, la (2) *ralo* și *ralica* (cu adaos de brăzdar de fier, simetric) și la (3) plugul „mai perfecționat” (cu o sorginte germanică indicată de însăși denumirea de *plug*, după cum indică și Buck – vezi mai sus).

2.2. În 1966, Vasile Neamțu publica un articol extins, cu date istorice și arheologice privitoare la „problema uneltelor de arat din Moldova în perioada feudală”. Neamțu se numără printre cercetătorii pe deplin conștienți de dificultatea domeniului abordat, după cum reiese din pasajul de mai jos (Neamțu 1966: 194):

Problema evoluției uneltelor agricole pe teritoriul țării noastre în perioada prefeudală și feudală este mult mai complicată și în trecut nu s-a bucurat de atenția cuvenită. S-a afirmat că, după încetarea stăpînirii romane în Dacia,

rarița primitivă a devenit unealta care „putea acum să dea cât îi trebuia omului” și că mai târziu, în perioada feudală, ea a fost unealta caracteristică pentru teritoriul dintre Carpați și Dunăre. Apariția unui însemnat număr de brăzdare de fier datînd din această perioadă implică însă ideea folosirii pe o scară destul de largă a unor unelte agricole mai evoluat. Acest fapt nu exclude totuși coexistența acestora cu altele primitive, de tipul rariței-crăcană.

2.3. Folosirea în una și aceeași perioadă a unor „diferite tipuri de unelte pentru arat” este un aspect scos în evidență mai recent și de Ion I. Solcanu, într-un volum tradus în limba engleză (2004: 30). Solcanu a avut ca scop să prezinte, cu referire la ținuturi locuite de români, aspecte de bază ale relației dintre „artă și societate”, ocazie cu care, inclusiv cu sprijinul unei serii de ilustrații, autorul în discuție s-a referit și la reprezentări ale uneltelor de arat folosite în perioada avută în vedere. Solcanu trage concluzia că, la românii medievali, au fost în uz două tipuri principale de unelte de arat, anume *aratruri*¹ și *pluguri*. Principala deosebire dintre cele două tipuri ar consta în faptul că primele sunt „instrumente simetrice” (cu brăzdare care taie orizontal pe sub suprafața solului, formând o brazdă superficială împărțită egal de o parte și de alta), în timp ce plugurile propriu-zise au brăzdare asimetrice, care răstoarnă brazda într-o singură parte; iar plugurile mai avansate au și roțile, egale sau inegale, plasate în avantren (cotigă).

Ilustrațiile volumului Solcanu 2004 sugerează de fapt o clasificare mai complexă a uneltelor de arat avute în vedere. Voi face o concisă trecere în revistă a respectivelor imagini (făcând apel la comentariile din textul volumului în discuție, dar și la cele din Neamțu 1966). Ca cel dintâi este înfățișat plugarul Cain din fresca de la Sucevița (terminată în 1596, după Solcanu 2004: 20). Unealta lui Cain apare ca un „aratu fără plaz” (în termenii din Neamțu 1966: 299), la care sunt înjuțați doi boi. Deși pictat mai devreme, pe la 1547 (cf. Solcanu 2004: 23), plugarul Adam din fresca de la Voroneț apare cu o unealtă mai avansată, pe care o putem considera a fi o rariță, corespunzând slavului ralo, cu brăzdar simetric, având în fața lui și un cuțit de fier. De remarcat la plugarul de la Voroneț este că el își direcționează unealta doar cu mâna stângă, în timp ce în mâna dreaptă ține oticul (un băț cu lopățică de fier la un capăt), pregătit pentru răzuirea pământului umed lipit pe brăzdar. La rarița de la Voroneț (desemnată ca „plug ușor, fără roți” în Neamțu 1966: 305) sunt

¹ În textul în engleză al volumului Solcanu 2004, sunt folosite ca atare singularul *aratur* și pluralul *aratruri*. Se cuvine menționat aici că *aratur* nu mai este inclus în dicționare ale românei actuale, el apărând acum doar ca o redare (de uz științific) a lat. *aratum*. În schimb, aromâna a păstrat două forme, una mai veche, *aratur*, și una mai recentă, *arat*, ambele date cu sensul de ‘plug’ în dicționarul Papahagi 1974. La rândul său, Neamțu (1966: 295) consemnează, într-o notă de subsol, faptul că *aratur* era mai demult folosit și în daco-română, „în unele părți ale Transilvaniei”.

înjugați tot doi boi Același tip de rariță a fost reprezentat, mult mai târziu (sec. XVIII), la Poienele Izei, în Maramureș (cf. Solcanu 2004: 26–27), dar acolo unealta respectivă apare ca instrument de tortură, folosit de către dracii din iad. În sfârșit, aparent paradoxal (din punct de vedere cronologic), cel mai avansat tip de plug, cel de la biserica Sf. Ilie din Suceava, pare să fi fost pictat cel mai devreme dintre cele discutate aici, adică pe la sfârșitul sec. XV sau începutul sec. XVI (cf. Solcanu 2004: 29). Este vorba de un „plug greu” (cu brăzdar și cuțit de fier și cu rotile egale), la care trag patru perechi de boi. După cum menționează Solcanu (loc.cit.), călători străini din secolele XVI–XVII au consemnat faptul că în Moldova acelor vremuri se foloseau „pluguri trase de 8, 10 sau 12 boi” – ceea ce amintește de urăturile moldovenești, în care „jupânul” iese la arat „într-o joi, cu plugul cu doisprezece boi”.

Imaginile discutate mai sus sugerează că, pe parcursul secolelor XV–XVIII, la români au fost în uz nu două, ci cel puțin trei tipuri de unelte de arat, anume aratrul fără plaz, rarița cu brăzdar simetric de fier (având plasat în fața lui un cuțit de fier), respectiv plugul avansat, cu brăzdar asimetric de fier, cuțit de fier și rotile care arată a fi fost de dimensiuni egale. Bineînțeles, imaginile din frescele prezentate și discutate de Solcanu reprezintă Evul Mediu avansat. Pentru ce s-a spus despre unelte de arat din perioade mai timpurii voi apela la o specialistă în etnolingvistică.

2.4. În volumul său publicat în 2000, Zamfira Mihail a pus în discuție și problematica uneltelor de arat folosite nu doar pe teritoriul României, ci și în zone vecine (mai ales din Europa centrală și sud-estică). Valorificând și unele păreri ale lui Miloš Blagojević (autor al unui volum publicat în 1973), Zamfira Mihail propune o distincție terminologică specifică slavilor medievali: uneltele de arat cu brăzdar simetric erau denumite *ralo* sau *ralica*, iar cele cu brăzdar asimetric erau denumite *plug* (Mihail 2000: 95). În același context (p. 98–99), autoarea pune în discuție concluzii ale cercetătorilor din fosta Iugoslavie, potrivit cărora plugul avansat s-a răspândit dinspre Europa Centrală spre Peninsula Balcanică, ceea ce ar susține „afirmațiile istoricilor care au demonstrat că slavii nu aveau un instrument agricol evoluat atunci când s-au așezat în sud-estul Europei”. (Ca să fim mai preciși, istoricește, o „așezare” propriu-zisă a slavilor în sud-estul Europei și-a avut începuturile în prima parte a secolului VII).

Luând în considerație atât afirmațiile Zamfirei Mihail, cât și materialul lexical slav dat mai sus, putem considera că primii slavi ajunși în Balcani nu vor fi adus cu ei un plug „propriu-zis” (cu brăzdar asimetric și cu rotile), dar nu au venit nici cu aratrul slav primitiv, de tip *soxa*. Altfel n-am înțelege de ce doar slava estică (mai precis rusa) a păstrat mai îndelung *soxa* pentru ‘plug de lemn’, în timp ce celelalte limbi slave au păstrat *soxa*, *socha*, *soha* doar cu sensurile primare pre-agricole (‘cracă, crăcană, stâlp’ etc. – vezi mai sus), în timp ce pentru unealta de arat au folosit *radlo* sau *ralo*, iar mai apoi *plug* (ca preluare din germanică). Am sugerat deja mai sus că o denumire de tip *ralo*

(oricâtă asemănare ar avea cu *orati*) nu arată a proveni din proto-slavă, și cu atât mai puțin din proto-indo-europeană.

2.5. După cele mai avizate opinii, precum cele exprimate de cercetători recentți în domeniul istorico-arheologic – și îi am în vedere în special pe Curta (2001: 335–350) și pe Kazanski (2009: 158–160) – slavii au intrat practic în istorie în secolul VI, sub denumiri precum *Venethi*, *Sklavenoi* sau *Antes* (consemnate mai întâi de autori antici precum Procopius și Iordanes). Este vorba de perioada în care ieșirea din scena central-est europeană a unor popoare puternice, din punct de vedere militar, precum hunii și germanicii estici, a făcut posibilă expansiunea slavilor (mobilizați și de avari) către sud și sud-vest, astfel producându-se și primele contacte directe ale slavilor cu lumea romană (sau romanizată). Provincia romană care, pe atunci, pătrundea ca un adevărat pinten în lumea „barbară” a Europei central-estice era Pannonia, care a supraviețuit ca parte integrantă a Imperiului până în sec. V, când a fost abandonată hunilor. După prăbușirea politiei încheigate de Attila, Pannonia a rămas foarte permeabilă, prin ea perindându-se o întreagă serie de populații, de la germanici (ostrogoți, heruli, longobarzi) la avari și slavi. Ar exista deci argumente istorice care să sprijine ideea că probabil în Pannonia, sau în preajma ei, strămoșii slavilor vestici au putut prelua elemente de civilizație romană, inclusiv tehnică agricolă mai avansată.

2.6. Dacă vrem să aflăm cum se ara în Imperiul Roman încă din secolul I al erei noastre, găsim uluitor de multe amănunte în câteva paragrafe succesive din *Naturalis Historia* a lui Plinius (xviii, 170–179), din care voi cita¹. Printre altele, Plinius menționează că, în Italia, „se înjugă adesea opt boi la un singur plug” (desemnat ca *vomer*); că plugul are și un „cuțit” (*culter*), „care taie pământul prea dens, înainte de a fi desfăcut”; că există și un tip de plug cu „o bară de fier în chip de cioc”, iar un al treilea tip „nu are dinți pe toată lungimea sa, ci doar un vârful subțire în cioc” (*in rostro*); că un al patrulea tip are brăzdar cu lama (*gladius*) „mai lată, dar și mai ascuțită”, iar de la tipul în discuție s-ar fi dezvoltat, „în Raetia, în partea care se învecinează cu Galia”, un nou tip de plug (numit *plauratum*), care are și roțile (*rotulas*) și care „răstoarnă brazdele” (*caespites versat*).

Depart de a menționa aratruri de lemn primitive, Plinius prezintă, în fragmentul de mai sus, cinci tipuri de unelte de arat din vremea lui, dintre cele cu cuțit și brăzdar de fier (cu tăiere orizontală), ba chiar și un tip avansat, cu roțile (asemănător celui de la Sf. Ilie). Este greu de spus dacă acel ultim tip, reto-galic, avea deja brăzdar asimetric, în stare să răstoarne brazda într-o parte. Oricum, dacă în secolul I existau asemenea unelte în lumea romană, atunci slavii ajunși în Europa centrală, prin secolele V–VI, cu siguranță au fost interesați să preia, din lumea romanizată, cel puțin un model de rariță fără

¹ Pentru fragmentele citate, am folosit traducerea Ioanei Costa (Plinius 2002), la care am adăugat paranteze care conțin unele elemente din originalul latin.

rotile, dar cu plaz (talpă), cu cuțit și cu brăzdar simetric. Un asemenea tip de rariță a putut fi adoptat de slavi chiar cu o denumire latinească, după cum voi arăta imediat mai jos.

3. Pentru o nouă etimologie

În planul etimologic, voi observa, ca și alții înaintea mea, că etimologiile „bune” (adică plauzibile în cel mai înalt grad) nu sunt cele *căutate*, ci cele *găsite*. Și în cazul de față „s-a dat peste o etimologie”, care nu avea legătură cu vreo cercetare programată a se mișca pe direcția respectivă.

3.1. Nu am avut inițial vreo intenție de a demonstra originea latină a unei denumiri de plug slav, ci doar doream să fac unele investigații în domeniul denumirilor de unelte agricole, iar în particular să mă edific în privința contrariantei relații dintre două verbe latinești (moștenite și în română) al căror vocalism diferit le-ar arăta a fi neînrudite, deși sensurile și derivatele lor demonstrează contrariul. (Mai concret, este vorba de verbele *rădere* ‘a rade, a răzii’ – de unde *rāstrum* și *rāstellum*, care denumeau unelte folosite la mărunțirea bulgărilor de pământ – și de *rōdere* ‘a roade’ – de unde *rōstrum* și *rōstellum*, care denumeau obiecte și unelte cu „cioc” sau cu „dinți”). Așa am ajuns la materialul lexical dat în articolul referitor la *rādō*, *-ere* în dicționarul etimologic Ernout/Meillet (1985), din care voi reda, în original, următoarele fragmente relevante pentru discuția de față:

rādō, -is, -sī, -sum, -ere: gratter, enlever en grattant; [...] «racler, raser (sens propre et figuré)». Ancien. Panroman. [...] Dérivés et composés: *rādula*: raclouer (de peintre) [...], *rāllum* (de **rād-lom*) et *rāllus, rālla* (Gloss.): raclouer pour gratter le soc de la charrue, de façon à en détacher la terre; puis le «soc» lui-même [...]; *rāstrum* et *rāster* de **rād-trom* (cf. *rōstrum*) [...]; pour le double genre, cf. *culter* et *cultrum*. Usité surtout au pluriel *rāstra* ou *rāstri*, ce qui s’explique par le fait que la tête de l’outil est formée de plusieurs dents [...] de fer ou de bois. Désigne un instrument qui sert à briser les mottes, [...] qui tient à la fois de la fourche, de la houe ou du râteau.

Ar fi greu de acceptat ideea vreunei pure coincidențe în cazurile corespondențelor, în formă și sens, dintre lat. *rallum* și slav. *ralo*, ca și dintre un mai arhaic **radlum* și vest-slav. *radlo*.

3.2. Prin urmare, deși uneltele de lucrat pământul desemnate prin termeni tehnici latini derivați din *rădere* nu vor fi devenit la fel de cunoscute ca cele denumite *arātrum* sau *vomer*, ele erau foarte probabil folosite din vremuri foarte vechi de către vorbitorii de latină din mediul rural. Prin latina populară, asemenea derivate ale lui *rădere* au ajuns și în limbile romanice (vezi, de exemplu, fr. *raclouer* și *râteau*). Iar dacă în glose s-au păstrat doar forme precum *rāllum* și *rāstrum*, provenite din forme mai vechi, reconstruite de lingviști ca **rād-lom* și **rād-trom*, putem bănui că aceeași latină populară (și/sau provincială) a păstrat mai îndelung un **radlu(m)*, ca precedent al lui

rallu(m). Acea străveche denumire a oticului (de tipul celui din mâna lui Adam de la Voroneț) ajunsese deja să desemneze, în latina mai târzie, chiar brăzdarul (*le soc lui-même*), iar numele brăzdarului putea să desemneze, metonimic, plugul în întregimea sa, așa cum vedem în folosirea lui *vomer* de către Plinius. Consider că o rariță cu brăzdar de fier denumită **radlu(m)* stă la originea uneltei de arat pentru care slavii vestici au păstrat denumiri cu variantele *rádlo*, *radlo* și *radlo* (cu derivatul *radlica*, păstrat în poloneză).

Este greu de spus dacă forma *ralo* de la slavii de est și de sud reflectă o preluare separată (sau ulterioară) a formei deja simplificate ca *rallu(m)* în latina populară, sau o asemenea simplificare (de la *radlo* la *ralo*) s-a petrecut în teren slav. Oricum *radlo/ralo* și *radlica/ralica* – atât cuvintele, cât și obiectele simbolice desemnate de ele – au avut destul timp pentru a intra în mentalul colectiv slav la fel de adânc pe cât au intrat *plugul* și *plugușorul* la români. Pe lângă faptul că *Ralica* încă este folosit ca prenume feminin în Bulgaria¹, *ralo* și *ralica* au și o poziție importantă în astronomia tradițională a slavilor sudici. În această privință, într-un articol recent, bazat pe cercetări de teren, Gjore Cenev a arătat că sătenii din Republica Macedonia încă folosesc denumiri tradiționale pentru principalele constelații, printre care se numără *Ralo so volovi* „Plugul cu boi”, pentru constelația Orion², și *Ushi* „Urechile” (cu referire la părțile laterale ale plazului), pentru o grupare de stele din Cassiopeia (cf. Cenev 2014: 180, respectiv 184).

4. Concluzii

Românii l-au moștenit din latină pe *aratru* (păstrat până în zilele noastre la aromâni), dar nu și vreun **radlu* sau **ralu*. Asemenea termeni au intrat însă din latina populară târzie (sau din romanica timpurie a Europei centrale) în slavă, unde au căpătat formele *radlo* și *ralo*, de la care s-au format ulterior derivatele *radlica*, respectiv *ralica*. Cel din urmă a fost preluat de români de la slavi, inclusiv cu sensul astronomic.

Așadar, într-o primă fază, probabil într-o zonă central-europeană, slavii timpurii au preluat un tip de unealtă de arat romană, cu brăzdar simetric, împreună cu unealta respectivă fiind preluată și denumirea ei din latina populară (sau din romanica timpurie). Acea denumire s-a răspândit apoi, împreună cu unealta desemnată, până la strămoșii slavilor estici (cf. rus. *ralo*), care încă foloseau *soxa*, ca și până la cei care aveau să devină sud-slavi, după trecerea peste Dunăre. Argumentele invocate și discutate mai sus demonstrează că nu ar mai fi necesare reconstrucții precum **arə-dhlo-* și **h²(e)rh³-dhlom*, prin care lingviști din diverse generații au căutat să ne transporte înapoi în timp, nu doar până în proto-slavă, ci chiar până în proto-indo-europeană. După cum am

¹ O cunoscută jurnalistă din Bulgaria de azi se numește *Ralica Vassileva*.

² După cum se indică în MDA, III, s.v. *plug*, la români se folosește atât *Plugul* cât și *Rarița* ca denumire a „unui șir de trei stele din constelația Orion”.

văzut mai sus, termenul slav *ralo* ‘plug’ (cu varianta mai veche *radlo*) poate fi plauzibil explicat ca având la bază un derivat al verbului latin *rādere* ‘a rade, a răzui’, iar preluarea respectivului derivat trebuie să se fi produs în contextul contactelor celor mai timpurii dintre slavii în expansiune și civilizația romană, la hotarul dintre antichitate și Evul Mediu timpuriu.

BIBLIOGRAFIE

- Brückner, Aleksander, 1970, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa, Wiedza Powszechna.
- Buck, Carl Darling, 1988, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago/London, The University of Chicago Press.
- Cenev, Gjore, 2014, “The Ancient Sky Map of the Macedonian People”, *Cosmos – The Journal of the Traditional Cosmology Society*, Vol. 30, p. 167–192.
- Chantraine, Pierre, 1990, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris, Klincksieck.
- Curta, Florin, 2001, *The Making of the Slavs – History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Derksen, Rick, 2008, *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden/Boston, Brill.
- Ernout, Alfred, Antoine Meillet, 1985, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, Klincksieck.
- Kazanski, Michel, 2009, *Archéologie des peuples barbares*, ed. V. Spinei, București, Editura Academiei Române / Brăila, Editura Istros.
- Kudrnáč, Jaroslav, 1961, „Cîteva date noi despre agricultura la slavi”, *Arheologia Moldovei*, I, p. 225–241.
- MDA: *Micul dicționar academic* (I–IV), ed. M. Sala et alii, București, Univers Enciclopedic, 2001–2003.
- Mihail, Zamfira, 2000, *Etimologia în perspectivă etnolingvistică*, București, Univers Enciclopedic.
- Neamțu, Vasile, 1966, „Contribuții la problema uneltelor de arat din Moldova în perioada feudală”, *Arheologia Moldovei*, IV, p. 293–216.
- Papahagi, Tache, 1974, *Dicționarul dialectului aromân – Dictionnaire aroumain (macédo-roumain)*, București, Editura Academiei.
- Plinius, 2002, *Naturalis historia – Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate*, trad. și ed. Ioana Costa, Iași, Polirom.
- Poruciu, Adrian, 2000, „Radicalul AR- ‘a (se) face, a alcătui’ > ‘a cultiva, a ara’ în limbi indoeuropene și ne-indoeuropene”, *Thraco-Dacica*, Tom XXI, Nr. 1/2, p. 5–12.
- Solcanu, Ion I., 2004, *Romanian Art and Society (14th – 18th Century)*, trad. I. Scurtu, E. Dârțu, București, Editura Enciclopedică.

Vasmer, Max, 1987, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka* (trad. și adăug. de O. N. Trubačev), Vol. III, Moskva, Progress.

Adrian PORUCIUC
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Institutul de Arheologie, Filiala Iași a Academiei Române